

Анжела Волинець,

головний бібліотекар Центральної міської бібліотеки ім.Т.Шевченка для дітей

Лініна Одинока,

к. пед. н., доцент, завідувача сектором Українського державного НДІ архівної справи і документознавства

Бібліотечна діяльність Харківського товариства грамотності

Товариство грамотності на певному історичному етапі відіграло важливу роль у просвітництві України, недарма в його подвижницькій діяльності брали активну й свідому участь відомі вчені та громадські діячі. Воно підготувало підґрунтя для розвитку бібліотечної та шкільної справ, сприяло поширенню книжки, грамотності, читання, збереженню української мови.

Огляд його діяльності, проблем, аналіз концепції, проведений автором статті, відбиває загальну картину культурного життя України, даючи конкретний історичний зріз, слугуючи матеріалом для подальших досліджень у цьому напрямі.

ся приватні «Кабінети для читання» - Клочкова, Должикова тощо. Але через економічні труднощі, слабку матеріальну підтримку з боку уряду чимало бібліотек досить швидко припинили своє існування. Їх діяльність поновлюється лише в другій пол. XIX ст.

60-ті роки, на які припадають революційна ситуація, підготовка та проведення реформ (селянської, судової, шкільної, земської, військової) були періодом високого громадянського піднесення. Заснуються недільні школи, друкуються книжки, виходять періодичні видання, відновлюється діяльність публічних бібліотек (у Харкові, Києві тощо).

В Україні з другої пол. XIX ст. функціонували Харківське та Київське товариства грамотності. Пер-

ше було засноване в 1869 р. завдяки культурно-освітнім діячам, науковцям, зокрема професорам та викладачам Харківського університету Д. Каченовському, О. Потебні, М. Бекетову¹.

На початку 70-х років у 378 народних школах губернії навчалося 13 тис. учнів, тобто 7,14% від загальної кількості дітей². У Харкові було лише дві початкових школи³, чимало вчителів були малоосвічені й самі. Не вистачало паперу, книжок, навчальних посібників (с.6).

При університеті працювала бібліотека, однак її фондами користувалося обмежене коло читачів: його професори, викладачі, студенти.

Заснована (1833) місцева громадська бібліотека проіснувала лише до 1844 р. В 1866 р. з ініціативи громадськості вона відновила робо-

У 30-х роках XIX ст. за пропозицією президента Вільного економічного товариства М.С.Мордвинова та з дозволу царської влади у багатьох губерніях Російської імперії заснуються публічні бібліотеки: в Одесі (1829), Харкові (1833), Сімферополі (1834), Катеринославі (1834), Житомирі (1835) та ін. Створюють-

ту, хоча не кожен мешканець міг користуватися її фондами. Приватні бібліотеки також були малодоступні.

У статуті Харківського товариства грамотності (ХТГ) визначалося його головне завдання - «поширення грамотності і початкових корисних знань», а також надання матеріальної допомоги народним школам, відкриття нових шкіл, розповсюдження у народі книжок (с. 257).

З часом були створені народні бібліотеки-читальні, Народний дім, організовано народні читання, налагоджено видання та розповсюдження дешевих книжок.

На першому засіданні товариства 23 травня 1869 р. було обрано правління з семи осіб. Його головою до 1877 р. був М. Бекетов. Далі - професори П. Степанов, В. Данилевський, П. Чубинський та ін.

Вищий орган ХТГ - загальні збори, що скликалися двічі на рік (с. 257). Утворені при ньому комітети та комісії вирішували окремі питання й завдання, готуючи підґрунтя для розвитку бібліотек, залучення читачів, забезпечення їх книгами. Так, шкільно-педагогічний комітет (з 1869 р.) мав розробляти інструкції для вчителів і попечителів шкіл, опікуватися станом шкільної справи та відкриттям народного університету, знайомити з досвідом роботи народних шкіл у інших країнах, випускати каталог книжок для класного читання, створювати програми вечірніх курсів для випускників початкової школи (с. 26).

Книжки з книжкового складу призначалися для шкіл товариства та для сільських бібліотек губернії (з 1894 р. склад поновив роботу при Комітеті сільських бібліотек) (с. 26).

З 1902 р. Педагогічний музей, маючи свій книжковий фонд, організовував при товаристві цикли лекцій з різних питань (с. 49). Комісія народних читань (з 1882 р.) у Харкові та поза його межами відкривала для цього нові аудиторії. У 1898 р. вони проводились у 9 містах та 33 селах губернії, в 1905 р. число аудиторій поза межами міста перевищувало 85, у 1914 - 364. Відбулося

5057 читань, на яких були присутні понад 71 тис. осіб. Протягом 1886-1908 рр. в Харкові комісія організувала 2277 читань, котрі охопили 359 тис. осіб (с. 66-67).

Виданням дешевих книжок для народу займався Видавничий комітет. За час існування (1891-1909) видав 126 назв книжок загальним тиражем 2,5 млн. прим. (с. 186-188).

Купували їх, в основному, земства, просвітницькі товариства, книгарні. Надсилалися й у редакції журналів, газет та на книжкові склади. Пропаганді видань сприяли виставки, влаштовані в Москві, Воронежі, Прилуках, Н. Новгороді, Ярославлі та інших містах⁴.

При Видавничому комітеті існувала малоросійська комісія, яка готувала до видання твори Марка Вовчка та «Исторические думы» М. Косача, але цензура не пропустила їх. С. Русова у 1906 р. видала український буквар, а в 1911 - «Початкову географію» (с. 57-58). Діяльність комітету була обмежена, бо царський уряд забороняв перекладати твори з російської мови на українську.

Планована дешева газета для народу українською мовою також не отримала дозволу⁵.

Довідково-педагогічний комітет у 1900 р. створив спеціальну довідкову бібліотеку, що виконувала запити різних установ країни: про відкриття книгозбірень, видання ХТГ, про народну енциклопедію, організацію народних читань тощо (с. 29). У її фондах, що швидко зростали, була література з різних галузей знання (педагогіки, психології, народної освіти), книги для дітей, каталоги, бібліографічні видання, довідники). Із журналів: «Дошкольное воспитание», «Новости детской литературы», «Юная Россия», «Вестник воспитания», «Юный читатель», «Малютка», «Солнышко», «Учитель и школа», «Русская школа», «Для народного учителя», «Образование», «Школа и жизнь», «Обновление школы», «Для народного учителя», «Вольный университет» та ін.⁶

У 1914 р. бібліотека мала понад сотню передплатників (учителі, ке-

рівники дошкільних закладів, слухачі педагогічних курсів), яким було видано 1375 книг (с. 11).

За час діяльності ХТГ у місті було створено п'ять народних безкоштовних бібліотек-читалень.

Головне джерело їх існування - пожертви грошми та книжками від установ, банків, громадян (М. Костомаров, Л. Толстой, І. Тургенєв, І. Срезневський та ін.). Відома діячка української народної освіти Х. Алчевська внесла 100 крб. і подарувала 874 книги (с. 20). На рахунок бібліотек переводилися читацькі застави (20 коп.).

Діяльність бібліотек підтримувалася Миською думою. На час відкриття першої народної бібліотеки в її фондах налічувалося близько 2 тис. книжок, подарованих читачами. Думою було асигновано одноразово 500 крб. та щорічно по 200 крб. (с. 115). Фінансувалася й третя народна бібліотека (с. 136). Бібліотеки заробляли кошти також організацією виставок, концертів (с. 136). Додатковим прибутком були членські внески. Кожна міська народна бібліотека мала комітет, який керував її справами. Першими головами при них були: в першій - професор В. Данилевський, у другій - професор П. Степанов, у третій - Д. Дармалатов, у четвертій - також П. Степанов (з 1896 р.), у п'ятій - І. Булгаков.

Бібліотеки функціонували великою мірою завдяки ентузіазму, відданості співробітників, які працювали іноді при відсутності грошей та допомоги з боку міської влади (с. 114-147). Слід назвати перших бібліотекарів, фахівців своєї справи - Л. Єфимович (перша бібліотека), С. Брант (друга), С. Подволоцька (третя), М. Лесевичка (четверта та п'ята бібліотеки).

Народні книгозбірні, як правило, розташовувалися на околицях Харкова (Москалевська, Панасовка, Журавлівка тощо) з метою наближення до незаможного населення. У першій, другій та третій бібліотеках серед читачів переважали робітники, а в четвертій та п'ятій - селяни (с. 147). Кількість користу-

вачів у кожній бібліотеці була різною залежно від місця знаходження, сусідства інших бібліотек, організації роботи. Так, кількість читачів істотно збільшилася завдяки народним читанням у святкові та вихідні дні (с. 142). Коли бібліотеки, прагнучи залучити населення, відкривали абонемент, то кількість відвідувачів у читальні значно знижувалася. Люди хотіли читати вдома, а не в приміщенні бібліотеки.

Щоб розкрити свою діяльність, бібліотеки-читальні, зокрема перша, влаштовували виставки, на яких демонструвалися фотографії, каталоги, діаграми, книжки тощо (с.125). Багато уваги приділяли дітям: проводили години розповідей, дитячі дні, організовували ялинки з літературно-музичними відділеннями⁷. З 1896 р. при першій бібліотеці працював музичний гурток, члени якого влаштовували для читачів концерти у свята⁸. У 1905 р. було відкрито український відділ ім. Т.Г.Шевченка, де збиралася література українською мовою⁹. При книгозбірні діяло кілька комісій: по влаштуванню сільських бібліотек, для налагодження внутрішньої роботи - розробка систематичних даних для щомісячних і щорічних звітів, складання каталогів тощо (с. 116).

Було створено довідкову бібліотеку, в якій збиралася література з питань бібліотечної справи та бібліографії¹⁰. Результати досвіду були представлені на розгляд I Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи в 1911 р., зокрема з реорганізації бібліотечної статистики та розробки рекомендаційних каталогів з белетристики¹¹.

Міські народні бібліотеки, крім третьої та четвертої (у їхніх фондах було знайдено заборонену літературу і не вистачало коштів на підтримку роботи), працювали й після припинення діяльності ХТГ.

Товариство займалося також організацією бібліотек на селі. У 1894 р. з ініціативи В.Данилевського було створено Комітет по влаштуванню сільських бібліотек. Його члени збирали статистичні відомості, отримували дозвіл на відкрит-

тя книгозбірень, складали каталоги, писали звіти.

З часом до Комітету почали звертатися звідусіль з питаннями щодо організації сільських бібліотек. Саме тому було випущене «Руководство к устройству бесплатных народных библиотек и читален» (витримало чотири видання), з переліком правил, циркулярів, якими мали керуватися бібліотеки, вміщено зразки каталогів, бібліотечної статистики (с. 154).

Книгопостачанням для сільських народних бібліотек займався видавничий комітет товариства. Для підтримки його діяльності 1894 р. було пожертвовано 1742 крб. та 1380 прим. книжок¹². Надходила фінансова допомога від земств, громадських організацій. Комітет отримував запити про безкоштовне замовлення книжок: тільки в 1895 р. було надіслано 2041 книжку за 29 запитами¹³. Було налагоджено також книжкову торгівлю за низькими цінами в 40 населених пунктах, зокрема й при бібліотеках¹⁴.

Діяльність Комітету по відкриттю та підтримці народних бібліотек була плідною. Якщо до 1895 р. діяло лише дві бібліотеки (в селах Марковці Лебединського повіту та Юнакові Сумського), то, завдяки його клопотанням, у 1895 р. було відкрито 15 бібліотек, у 1896 - 31, в 1897 - 39, у 1900 - 86. А на 1 січня 1907 р. сільських бібліотек у Харківській губернії налічувалося 427 (с.160). Але в 1909 р. Комітет через фінансову кризу занепадає і припиняє свою діяльність (с. 174).

І все-таки, попри матеріальні труднощі, невирішені організаційні проблеми, нерівномірність у роботі окремих комітетів, у цілому ХТГ провело велику роботу щодо підвищення культурного та освітнього рівня не тільки міського, а й сільського населення і залишило помітний слід в історії культури України.

¹ Белокопский И. П. 35-тие Харьковского общества распространения в народе грамотности // Образование. - 1904. - №6. - С. 67-68.

² История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905) / Сост. Д.И.Багалий, Д.П.Миллер. - Х., 1912. - Т.2. - С.757.

³ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909.- М., 1911. - С.17. Далі при посиланні на це джерело сторінку вказуємо в тексті.

⁴ История города Харькова за 250 лет его существования. - С.774.

⁵ Отчет Правления Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1905 год. - Харьков, 1906. - С. 87.

⁶ Отчет Правления ... за 1914 год. - Харьков, 1915. - С. 11-12.

⁷ Отчет Правления ... за 1897 год. - Харьков, 1898. - С. 9.

⁸ История города Харькова за 250 лет его существования. - С.760.

⁹ ЦДА України в м. Києві. - Ф. 1111. оп. 1, од. зб. 419, арк. 36 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Отчет Правления ... за 1894 год. - Харьков, 1895. - С.146.

¹³ Отчет Правления ... за 1895 год. - Харьков, 1896. - С.145.

¹⁴ Отчет Правления ... 1901 год. - Харьков, 1902. - С.147.